turáció és az identitás őrzése – A Septuaginta mint egzegétikai és teológiai teljesítmény címet viselő fejezete. A szövegváltoztatás előbbiekben említett szempontjait ismét felidézi, hogy bemutassa, a Septuaginta hordozza a szent szöveggé váló írásokhoz való korabeli viszonyulás alapvető jegyeit: a Tóra-irányultságot, az elbeszélések hiányainak betöltésére és az intertextuális harmonizálásra való törekvést. Meiser itt is meggyőző példák sokaságán keresztül mutatja meg ezeket a jegyeket a Septuaginta bibliai hagyományt aktualizáló korrekcióiban, az alexandriai (homéroszi) filológiai munkához hasonló vagy a platóni teológiától és ókori görög irodalomtól befolyásolt változtatásaiban. Nem akar nehéz kérdésekre leegyszerűsítő választ adni, így például az antropomorfizmusok kapcsán mutatkozó ellentmondások kérdését nyitva hagyja (73). Az inkulturáció jeleiként mutatja be a városi civilizációnak megfelelő, az egyiptomi államhatalommal szemben lojális magatartást kifejező változtatásokat éppúgy, mint Istennek nem csak zsidókkal való pozitív kapcsolata hangsúlyozását. Rávilágít, hogy az inkulturációra törekvés mellett néhány változtatás egyértelműve teszi az Egyiptomtól és általában a pogánysságtól, pogány praktikáktól való elkülönülést, a kultikus tisztaság iránti apologetikus szerepű érdeklődést. *A görög Biblia további szövegtörténete* című fejezet ismerteti meg a kai-ge recenzió mibenlétét. A szerző rámutat, hogy ez a recenzió miként árulkodik arról, hogy maga a bibliai szöveg tett szert méltóságra. Ebből következően korrigálja a Septuaginta-recenzió kereszténynellenes motivációját képviselő nézeteket: „a zsidók azért revideálták a Septuagintát, hogy a héberhez közelebb kerüljenek, nem pedig azzal a céllal, hogy a keresztények kezéből kicsavarják a Bibliát" (199). A keresztény recenzióknak is figyelmet szentel a II–IV. századi változatok bemutatásával. Jogosan érvel amellett, hogy az ókor exegétáinak nem jelentett problémát a szövegvariánsok sokfélesége, sőt, alkalmat jelentett a „Lélek egységében egyetértő" (206) többféle, pozitív értelem kibontására. Az utolsó fejezet *A Septuaginta hatástörténeté*vel foglalkozik. Megemlíti többek között a IV. század végétől hegemóniára szert tett kereszténységre adott válaszként elsötétedő talmudi változatokat (209). A keresztény recepción belül a Septuaginta újszövetségi használatának gondos körvonalazásán (mely újszövetségi szerző mennyire áll közel a Lxx szövegéhez) túl néhány konkrét példával él arra, hogy bizonyos esetekben kizárólag a Septuaginta-szöveg teszi lehetővé a bibliai kijelentés újszövetségi alkalmazását (például Iz 7,14 idézete Mt 1,23-ban – 210), de bemutatja a keresztény szerzők Septuagintáról alkotott, egymástól igen eltérő véleményét is.

A felvillantott témákban sokszínű és bibliai példákban gazdag könyvben tárgymutató és a bibliai hivatkozások indexe könnyíti meg a tájékozódást. A gazdag, tematikusan rendezett, a Septuaginta kutatásában klasszikusnak számító szerzők és művek között a legfrissebb irodalmat is felvonultató irodalomjegyzék a témában elmélyülni kívánó érdeklődők számára értékes segítséget jelenthet. A mű valóban hiánypótló a magyar szakirodalomban, s kérdésekre ösztönző kalandot jelent a görög Ószövetség világába belépni vágyó olvasók számára.

Szatmári Györgyi

Gerhard Lohfink: A Miatyánk új értelmezésben

Szent Mauríciusz Monostor – L'Harmattan, Bakonybél – Budapest, 2017, ford. Mohácsi Péter, Czopf Tamás, Czopf-Danz Eszter.

Érthető módon nincs még egy olyan bibliai szakasz, amit oly sokszor magyaráztak volna az Egyház történetében, mint a Miatyánk szövege. Az 1934-ben született újszövetségkutató, a Tübingeni Egyetem emeritus pro-

fesszora, a müncheni székhelyű *Integrierte Gemeinde* pap tagja, Gerhard Lohfink most új megközelítéssel állt elő. Mint kötetének előszavában megemlíti, 1982 óta foglalkozik a kérdéssel: „Mit is kérünk, amikor a Miatyánkot mondjuk?" Megvallja, hogy kutatásaira termékenyen hatott az a szakmai diskurzus, amit neves ószövetség-kutató bátyjával, Norberttel folytatott. Elkészült munkája 2007-ben, az Urfeld kiadónál jelent meg először, amelyet sok bibliakör feldolgozott.

A most megjelent magyar fordítás a 2012-es új kiadást vette alapul, amely az első kiadáshoz képest egy új fejezettel is gazdagodott. Ez a bevezetőként szolgáló fejezet arra a korunkban elterjedt igyekezetre reflektál, amely aktualizálni akarja az Úr imáját. Idézeteket hoz abból a közel négyszáz oldalas szöveggyűjteményből, amely Miatyánk-meditációkat és -parafrázisokat tartalmaz, majd sorra kimutatja, hogy ezen – többnyire jószándékú, ám néhol gúnyos – igyekezetek mennyire félrevezetők. Szerzőnk világosan kimutatja, hogy ezek Jézust többnyire az Egyház hitével szembeállítva értelmezik. A Miatyánk eszközként való felhasználása ellen fel kell lépnünk – vallja –, amikor egyértelműnek látszik, hogy például feminista stratégiák eszközévé alacsonyítják, vagy a teremtés megőrzésének felelősségét is tévesen innen vezetik le.

Szerzőnk meggyőződése, hogy a Miatyánk sajátosan keresztény imádság, vagyis egyértelműen tükrözi Jézus és követőinek élethelyzetét *(Sitz im Leben).* Az imába foglalt negyedik kérés elemzésekor – amelyet magyarul „mindennapi kenyerünknek" fordítunk – rámutat arra a szándékosan felvállalt kiszolgáltatott életmódra, amit Jézus és követői felvállalnak. Csak így tudnak elkülönülni evilág szellemiségétől, amely a hatalomra és erőszakra épül, hogy inkább a testvéri közösségben osztozás kultúráját éljék.

A Jézustól tanult imádság első szavai meghökkentőek. Manapság a feminista ideológia próbálja kikezdeni az atyának szólítást. Ugyanakkor korunk „apátlan társadalmának" sok gyermeke, akiknek nem volt apjuk, vagy csak homályos képük maradt róla, ambivalens érzésekkel küszködik Isten megszólítása kapcsán. Mindezen ellenvetésekre szerzőnk vérbeli biblikus módjára ad feleletet: a bibliai hagyomány ide vonatkozó szakaszait felidézve bizonyítja a jézusi szavak értelmének mélységes gazdagságát.

Máskor a jézusi ima radikalitására mutat rá: „Amikor a Miatyánkban Isten országának eljöveteléért imádkozunk, a világ végéért könyörgünk – a mi régi világunk végéért, a minden olyan hatalomnak végéért, amit eddig szolgáltunk; az új világ kezdetéért, melyet Isten már ma felkínál nekünk." Majd így összegzi meggyőződését: „A 'Jöjjön el a te országod' radikális hatalomváltást akar. A Miatyánk ebből a szempontból is veszélyes ima" (67).

Kötetünk értéke, hogy szerzőnk nem siklik át az Úrtól tanult imádság nehezen érthető, sőt sokszor félreértett fohászain. Miben áll Isten akarata, aminek megvalósulását itt és most kívánjuk? A „legyen meg a te akaratod" kérést leginkább az Efezusi-levelet bevezető nagy áldásban olvasottakkal összhangban értelmezi. E szerint Isten üdvösséget munkáló tervére mondunk igent, sőt annak megvalósulását sürgetjük. És miként nyerjük el bűneink bocsánatát? Vajon annak következményeként, hogy megbocsájtottunk az ellenünk vétkezőknek? Bár részünkről kikerülhetetlen a bocsánat kérése embertársaink felé, mielőtt az oltárra tesszük adományainkat, de kibékülésünket jóval megelőzte Krisztus önátadó áldozata – ez lehet alapja minden reményünknek. És a megtapasztalt kísértéseket ki és miért okozza valójában? Nemde a hit útjáról való letérés a legalapvetőbb kísértés az ember számára, amiből való kiszabadulás maga az Istenbe kapaszkodás?

Végül mit is mondhatnánk arról, hogy miben mutatkozik meg a Miatyánk – címben ígért – új értelmezése? Az imádság minden

egyes kérését szerzőnk Isten népe egész kontextusába helyezi, és így visszatérően hangsúlyozza, hogy nemcsak a tanítványok szűk körét tanítja Jézus, hanem minden követőjét.

Thorday Attila

Frenyó Zoltán: Szent Ágoston és az augusztinizmus

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet – Szent István Társulat, Budapest, 2018.

Frenyó Zoltán személyét aligha szükséges hosszabban bemutatnunk a folyóirat olvasói számára, hiszen aki a patrisztika, filozófiatörténet, etika vagy politikatörténet iránt érdeklődik, aligha kerülhette meg írásait, melyek sajátos, jól megkülönböztethető hangnemét a múlt értékeinek tisztelete, a nemzeti értékek melletti kiállás és a határozottan felvállalt keresztény szellemiség formálta.

Ha az olvasó kezébe veszi a majd' öt évtizedes kutatómunka friss gyümölcsét, egy terjedelmes, több mint ötszáz oldalas, küllemében figyelemreméltóan igényes, szemet gyönyörködtető keménykötéses, masszív kézikönyvre figyelhet fel, mely a magyar könyvkiadás legjobb hagyományait idézi. Minden elismerésem a nyomdai előkészületeknek: a kötet szépen tagolt, a betűk jól olvashatóak, a kötet utolsó részét alkotó majd' 80 oldalra rúgó képmelléklet darabjainak is sikerült jól visszaadni az eredeti Ágoston-ábrázolások pompás színeit, textúráját. A képmellékletet függelék előzi meg, mely fontos segítséget nyújt az olvasó számára azzal, hogy az újabb kutatás által felállított kronológia szerinti sorrendben hozza Ágoston műveit. Itt több mint 110 ágostoni opus és opuscula címe szerepel, így fogalmat alkothatunk a nagy nyugati egyházatya életművének szinte felfoghatatlan terjedelméről – ahogy a nehézségről is, mely a kutató előtt tornyosul, aki ezt a grandiózus életművet egy monográfia kereteiben törekszik átfogni.

A kötet szerzője természetesen tudatában van e nehézségeknek, alázattal érzékeli „Ágoston életművének méreteihez és súlyához képest próbálkozásai[m] aránytalanságát" (28). Ez indokolja, hogy a monográfia voltaképpen *közelítéseket* kínál Ágoston eszmevilágához és a grandiózus életmű egyes területeihez (uo.). E „közelítések" a legkülönfélébb irányokból érkezve szelik át az életmű régióit; ösvényei a következő nagy témakörök szerint hálózzák be a kutatás terepét: Szent Ágoston hermeneutikája, természetfilozófiája, történelemfilozófiája, etikai, teológiai és vallásfilozófiai nézetei, végül a sort Ágoston hatástörténetének feltérképezése zárja, *Az augusztinizmus történetéből* címmel. A kötet tartalomjegyzékét lapozgatva önkéntelenül is felmerült bennem a kérdés: vajon miből táplálkozott a szerző reménye, hogy egy ilyen átfogó munka megírására vállalkozzék. A művet olvasva két válasz kínálkozott a számomra.

Egyfelől a mű több évtizedes kutatómunkára épül. Szerzője minden alfejezet esetében tisztességgel jelzi is, hogy az eredetileg mely konferencián hangzott el, hol látott először napvilágot tanulmány formájában. Vagyis a kötet szilárd alapzatát korábbi kutatások, előadások és tudományos esszék képezik, melyeket szerzőjük újragondolt, nagy témák szerint újrarendezett és friss jegyzetapparátussal látott el. Talán ennek is köszönhető, hogy a könyv jegyzetanyaga rendkívül impozáns: alig hiszem, hogy bármely kérdés kapcsán találunk olyan releváns tudományos munkát, mely a hivatkozásokból kimaradt volna. Azt is fontosnak tartom itt kiemelni, hogy a mű nem csupán a legújabb ágoston-irodalomra támaszkodott, hanem tiszteleg a XIX–XX. század magyar tudományossága, szellemi élete előtt is, a kortárs szakirodalom mellett e jelentős múltat is igyekszik egyenrangú félként újra szóhoz juttatni.